УДК 811.512.145

Ф.К. Сәгъдиева,
А.Җ. Хөсәинова,
Ә.К. Булатова

МӘДӘНИ КОНЦЕПТЛАРНЫҢ АЧКЫЧ СҮЗЛӘРЕН ЭТИМОЛОГИКҺӘМ СЕМАНТИК ЯССЫЛЫКТА ӨЙРӘНҮ МӘСЬӘЛӘСЕНӘ КАРАТА
(*акча* лексик берәмлеге үрнәгендә)

Ядро репрезентаций того или иного концепта формируют ключевые слова. В данной статье рассматривается этимология и семантическая структура многозначной лексической единицы *акча,* которая является ключевым словом культурного концепта *акча* (деньги).

Ключевые слова: ключевое слово, концепт, этимология, семантическая структура, акча (деньги).

The core of the representations of certain concept is formed by keywords. This article analyzes the etymology and semantic structure of the multi-valued lexical unit *aqcha*, which is the key word of the cultural concept of *aqcha* (money).

Keywords: key word, concept, etymology, semantic structure, aqcha (money).

Мәгълүм булганча, ачкыч сүз иң баштан тексттагы берәмлекләрнең санын билгеләгәндә кулланыла. А. Вежбицкаяның «Мәдәниятләрне ачкыч сүз ярдәмендә аңлау» («Понимание культур через посредство ключевых слов») китабы басылып чыкканнан соң, әлеге төшенчә лингвистик пландагы хезмәтләрдә дә файдаланыла башлый. Монография авторы фикеренчә, ачкыч сүзләр принцибы телнең лексик составы һәм мәдәният арасындагы бәйләнешнең төп принципларыннан санала. А. Вежбицкая ачкыч сүзләрне аерым мәдәният өчен аеруча әһәмияткә ия сүзләр дип билгели [Вежбицкая, 2001].

Акча концептының ачкыч сүзе булып *акча* лексик берәмлеге санала. Әйтик, Н. Исәнбәтнең «Татар халык мәкальләре» җыентыгында әлеге сүз һәм аның дериватлары кергән 750 дән артык мәкаль һәм әйтем теркәлгән [Сагдеева, 2012, с. 250].

Акча сүзенең этимологиясенә тукталып үтик. Ул борынгы төрки телдә тәңкә мәгънәсендә кулланыла. Хәзерге татар телендә *акча, сум*, (*сон, сом* – ‘көмеш, алтын, бронза коелмалары яисә санау берәмлеге’) кебек борынгы төрки нигезләре сакланып калган. М. Кашгариның «Диване лөгать эт-төрк» сүзлегендә *сом* лексемасы ‘коелма’ мәгънәсендә файдаланылган. Ә. Г. Мөхәммәдиев билгеләвенчә, XIV гасырда *сом* лексик берәмлеге коелма мәгънәсеннән тыш, аерым сандагы көмеш тәңкәләр (120 тәңкә) номеналына ия булган [Мухамадиев, 1990, с. 136–137].

В.В. Радлов *акча* сүзенең түбәндәге мәгънәләрен аерып чыгара: *акча* (ак + ча): ак, аксыл; тәңкә; санау берәмлеге; *акчӓ:* тәңкә; санау берәмлеге; *акша:* аксыл; санау берәмлеге.

Акча сүзенең килеп чыгышына нисбәтле төрле фикерләр яшәп килә. Бер төркем галимнәр лексема *ак, аксыл* сүзләреннән килеп чыккан дип фаразлый. Л.З. Будагов хезмәтләрендә акча آق сүзенең иркәләү-кечерәйтү варианты дип бирелә һәм аксыл, тәңкә, көмеш, санау берәмлеге мәгънәләрендә кулланыла. В.Э. Севортянның этимологик сүзлегендә *а:ķҗça – акча* исемләшкән сыйфат буларак күрсәтелә: *а:ķ* > *аķ* «ак» > «көмеш» сыйфатында билгенең өлешчә булуын белдерүче *-җça/-ча* аффикслары белән, *а:кҗçа* ~ *акча* – «аксыл»: чагыштыр аз. *аг пул* «көмеш акча» [Мухамадиев, 1990, с. 136]. Ләкин Ә.Г. Мөхәммәдиев билгеләвенчә, аерым авторларга ияреп, Э.В. Севортян әлеге сүзне «көмеш тәңкә» дип ялгыш юлдан китә.

Л.К. Бәйрәмова *акча* термины, кайбер аерым телләрдән кала, бер генә төрки телдә дә көмеш тәңкә мәгънәсендә кулланылмаган, дип белдерә [Байрамова, 2007, с. 78].

Р.Г. Әхмәтьяновның «Татар теленең этимологик сүзлеге»ндә акча «деньга, деньги», тар. «единица счёта денег» ~ чув. *укçа* < *окçа,* мар. *окса*, удм. *уксё* ~ гом. төрки *акча* id., төп мәгънәсендә «ак нәрсә», ягъни «көмеш тәңкә», к. чыгт. *аķча* «ак кына», морд. м. *акша* (< нуг.) «ак, аклык, акмык» дип теркәлгән. Автор, кайбер галимнәр акчаны *агы* «кыйммәтле әйбер, иң кыйммәтле парча» сүзенә кайтарып калдыралар, дип яза. Шул ук вакытта бу фикернең төгәллеге расланмавын искәртә.

Шулай ук *акча* сүзенең килеп чыгышына нисбәтле башка карашлар да яшәп килә. Мәсәлән, Г. Рамстедт *aqča* сүзен *агы (аγı)* «хәзинә» борынгы төрки сүзенең *-čа* кушымчасы ярдәмендә ясалган иркәләү-кечерәйтү вариантына бәйли [Рамстедт, 1957]. Төрек теленең этимологик сүзлегендә *ağı – ağ – akça* сүзенең килеп чыгышы шулай ук аңлатыла, һәм гарәпчә *hazine – хәзинә* сүзе белән бәйләнештә бирелә.

Ф.Ә. Ганиев *акча* (ак+ча) сүзен *ак* «кыйммәтле әйбер» һәм *-ча* суффиксы ярдәмендә ясалган ясалма сүз дип билгели. Шулай ук *-ча* кушымчасы этимологик яктан «кыйммәтле әйбергә якын, охшаш» мәгънәсен аңлатып килгәнен дәлилли [Ганиев, 1974: 85].

Югарыдагы күзәтүләрдән *акча* сүзенең этимологиясенә карата уртак фикернең әлегә кадәр юклыгы турында нәтиҗә ясарга мөмкин. Шулай да күп кенә галимнәр билгеләвенчә, *акча* лексик берәмлеге *ак* сүзеннән ясалган. Әмма шул ук вакытта башка карашлар да яши.

Акча ачкыч сүзенең семантик структурасы үзенчәлекләренә игътибар итик. Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә (1977) *акча* сүзенең ике мәгънәсе бирелә: 1. Дәүләт тарафыннан чыгарылган, сату-алуда әйбер бәясенең үлчәве булып хезмәт итә торган металл һәм кәгазь билетлар. 2. *күч*. Капитал, байлык [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, 1977, б. 38].

Бу очракта концептның үсеше гадәттә беренчел мәгънәне билгеләүдә чагыла. Шулай итеп, моңа кадәр *акча* лексемасын аңлауда төгәллек булмаса, бүгенге көндә әлеге төгәлсезлек юкка чыга.

Татар теленең бертомлык аңлатмалы сүзлегендә *акча* сүзенең «кадерле нәрсә» дигән яңа лексик-семантик варианты китерелә [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, 2005, б. 30]. Бу исә акча лексемасы мәгънә кырының киңәюе, үсүе хакында сөйли. Алты томлык татар теленең аңлатмалы сүзлегендә сүзнең инде 4 мәгънәсе ачыла: 1) Сату-алуда әйберләрнең кыйммәтен билгели торган һәм, түләү чарасы буларак, дәүләт тарафыннан чыгарылган кәгазь һәм металл билетлар. *Акча бетсә кесәдә, ефәк була мунчала.* (Мәкаль) *Бабай шап итеп пижама кесәсенә сукты: «Акча бар! Я, әйтегез, ни теләр идегез?»* (Ф. Яруллин) *Башта болгарларда Көнчыгыш акчалары йөрсә, инде X гасырдан үз акчаларын да суга башлыйлар.* (Г. Дәүләтшин) 2) Әйберләрне алмашканда гомуми эквивалент вазифасын башкара торган махсус товар. 3) Капитал, байлык, тупланган мал. *Вәли бай, атасыннан калгач, зур акчалар белән эш итте.* (К. Нәҗми) – *Бераз акча ясыйм да авылга кайтып китәм, – ди.* (Казан утлары) 4) күч. Кадерле нәрсә. *Вакыт – акча, гафил булма – кача.* (Мәкаль) [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, I т., 2015, б. 112]. Алда күрсәтелгән сүзлекләрдә бирелгән мәгънәләрдән тыш тагын: «әйберләрне алмашканда гомуми эквивалент вазифасын башкара торган махсус товар» лексик-семантик варианты аерып чыгарыла. Биредә шуны искәртергә кирәк: акча – кеше тормышында аерым урын били торган махсус товар.

Акча төшенчәсенең эчтәлегенә шулай ук «хезмәт хакы» мәгънәсен дә кертеп карап була. Алга таба әлеге лексик-семантик вариант шулай ук аңлатмалы сүзлекләргә кертелер дип өметләнәбез.

Акча лексемасының анализы аның семантик нигезен ачыкларга мөмкинлек бирә. Сүзнең семантикасы «металл яисә кәгазь билгеләр» дигән категориаль + «сату-алуда әйбер бәясенең үлчәве булып хезмәт итә торган» төгәлләүче семаларыннан гыйбарәт. Әлеге төшенчә алга таба «махсус товар», «капитал», «байлык», «кыйммәтле әйбер» кебек икенчел мәгънәләр ярдәмендә конкретлаша.

Шулай итеп, *акча* ачкыч сүзе хәзерге татар телендә кәгазь һәм металл билгеләр буларак кына түгел, махсус товар, капитал, байлык, кыйммәтле әйбер буларак та карала.

Әдәбият

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. Т. 1 (А–Л). Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. 543 б.

Байрамова Л.К. Ориентализмы в лексике и фразеологии болгарского языка: (в сопоставлении с тат. яз.). Казань: Алма-Лит., 2007. 328 с.

Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т. 1–2. СПб., 1869–1871.

Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и грамматики. М.: Яз. слав. культуры, 2001. 368 с.

Ганиев Ф.А. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке. Казань: Татар. кн. изд-во, 1974. 231 с.

Мухамадиев А.Г. Древние монеты Поволжья. Казань: Татар. кн. изд-во, 1990. 192 с.

Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957.

Сагдеева Ф.К. Ключевое слово как понятие лингвокультурологии // Сохранение и развитие родных языков в условиях многонационального государства: проблемы и перспективы. Казань, 2012. С. 250–251.

Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. М.: Наука, 1974. 768 с.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: өч томда. 1 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. 475 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Казан: Матбугат йорты нәшрияты, 2005. 848 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 6 томда. Т. 1: А–В. Казан: ТӘһСИ, 2015. 712 б.

Сәгъдиева Фәүзия Кәбир кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми тел белеме бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре

Хөсәинова Алинә Җәмил кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре

Булатова Әлфия Кәрим кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлеге фәнни хезмәткәре